

Qısamüddətli elmi
təcrübəkeçmə.
EIF-Mob-2-2013-4(10) - QMTK

CƏFƏROV ƏLVAN ARIF OĞLU
QRANT № EIF-MOB-2-2013-4 (10) -
13/13/5

LAYİHƏNİN ADI: Şərqi Anadolu (əsasən də Qars) türkləri ilə Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) bölgəsindən qovulmuş Azərbaycan türklərinin ortaq etnolinqvistikası. (etnoqrafik, dialektoloji və folklor xüsusiyyətləri).

**Türkiyə Respublikası Qars Şəhəri Qafqaz Universiteti Fən-Ədəbiyyat
Fakültəsində 16 sentyabr 2013-cü il tarixdən -10 oktyabr 2013-cü il tarixə qədər
Qısamüddətli elmi təcrübəkeçmənin**

HESABATI

Təcrübəkeçmənin birinci günü, yəni 16 sentyabr 2013-cü ildə Qars Qafqaz Universitetinin Fən-Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı Professor, Doktor Haydar Yüxsək cənabları ilə görüşərək Azərbaycan və Elmin İnkişafı Fondunun salamlarını ona çatdırdım. “Türk dili və Ədəbiyyatı” və “Çağdaş Türk Ləhçələri və Ədəbiyyatları” bölümlərinin professor-müəllim heyəti ilə tanış oldum. Fən-Ədəbiyyat fakültəsində “Heydər Əliyev Fondu”nun maddi dəstəyi və professor Hacı Nəcəfoğlunun təşkilatçılığı ilə təsis edilmiş “Heydər Əliyev Tədris Mərkəzi”nə gedərək Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin Barelyefi olan stendi və Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən guşəni ziyarət etdim, Türk dövlətlərinin bayraqları və mədəniyyətləri ilə, tələbələrə tədris edilən Azərbaycan Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı guşəsi ilə tanış oldum və bir çox şəkillər çəkirdim. Sonda “Heydər Əliyev Tədris Mərkəzi”nin Xatirə Kitabına bu universitetə gəlmə səbəbləri (EIF-in göndərdiyini) və Mərkəz haqqında öz ürək sözlərimi yazaraq imzamı atdım.

Təcrübəkeçmənin sonrakı günlərində tutduğum proqrama əsasən Təcrübəkeçmənin məzmununa uyğun olaraq yüxsək ixtisaslı müəllimlərdən dərş və məsləhətlərimi almağa başladım. (Hesabata imzalanmış dərş proqramını və dərş cəcədvəlini də əlavə edirəm). 26-28 sentyabr 2013-cü il tarixlərində Qars Qafqaz Universitetinin Fən-Ədəbiyyat fakültəsinin təşkil etdiyi **“13-cü beynəlxalq dil, yazı və dəyişbilim konfransı”**na dinləyici olaraq qatıldım və bir neçə çıxışçının çıxışlarını dinlədim. (Hesabata həmin konfransın proqramını da əlavə edirəm). “Konfrans” iştirakçıları ilə birgə “Anı xarabalıqları” və “Çıldır gölü”nü ziyarət etdim. Sonda “Konfrans”ın Sertifikatı ilə təltif olundum.

Layihənin məzmununa uyğun olaraq birinci, bu bölgədə yaşayan ümumiliklə Qarapapaq (Tərəkəmə), azərbaycanlı və Yerli türklər deyilən tayfaların dialektləri, şivələri haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmalıdır. Bu məqsədlə də 4 oktyabr 2013-cü il tarixində Qars ili mərkəzində və Qarapapaq (Tərəkəmə) tayfalarından olan Ata köy, Azad köy adlı ətraf kəndlərdə dialektoloji araşdırmalar apardım. Araşdırma, yaşlı nənə və babaları şeir, nağıl, bayatı, atalar sözləri, başlarından keçən hadisə və qəzalardan söyləyərk səsyazma cihazı ilə səslərini yazmaqdan ibarət idi. Məqsəd gələcəkdə bu tayfaların şivələri ilə Ermənistan

azərbaycanlılarının dialektləri qarşılaşdırılaraq hər iki bölgə əhalisinin dialektlərinin ortaq cəhətlərini üzə çıxartmaq olacaqdır. Bu arada Qarsda olan, “Heydər Əliyev Fondu”nun maddi dəstəyi ilə tikilib başa çatmış “Heydər Əliyev Texnik və Endüstri Məslək Lisesi”nə gedərək onunla tanış oldum və Dövlətimizin burada necə möhtəşəm, gözəl bir proyektin tikib Qarslılara hədiyyə olunmasının şahidi oldum. Bu məndə həddindən artıq qürur və fərəhl hissi oyatdı.

Təcrübəkeçmənin sonuncu günü, yəni 10 oktyabr 2013-cü il tarixində günün birinci yarısında Kars ili və ətraf kəndlərində (Cümhuriyyət köyü, Kümbetli köyü, Oğuzlu köyü, Karakaş köyü) Qarapapaq (Tərəkəmə), azərbaycanlı və Yerli türklər deyilən tayfalardan etnoqrafik və folklor araşdırmaları apardım. Araşdırma, yaşlı nənə və babaları nağıl, rəvayət, lətifə, şeir, bayatı, atalar sözləri, söyləyərək səsyazma cihazı ilə səslərini yazmaqdan ibarət idi. Məqsəd bu tayfaların etnoqrafik yaddaş və folkloru ilə Ermənistan azərbaycanlılarının folklorunu qarşılaşdıraraq hər iki bölgə əhalisinin folklorlarının ortaq cəhətlərini üzə çıxartmaqdan ibarətdir.

Günün ikinci yarısında Fən-Ədəbiyyat fakültəsi dekanı Professor, Doktor Haydar Yüksək cənablarının qəbulunda oldum və təcrübəkeçmənin başarı ilə tamamlanması haqqında Sertifikatı Dekan Şəxsən mənə təqdim etdi və birgə şəkil çəkirdik.

Təcrübəkeçmə müddətində 11 müəllimdən 84 saat dərslər dinlədim.

Aşağıda cədvəl əlavə edilmişdir.

T.C.
Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Dekanlık Makamına

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakültesinde Araştırma Görevlisi ve aynı zamanda Doktora öğrencisi olan Ceferov Elvan Arifoğlu 16.09.2013-10.10.2013 tarihleri arasında bölümümüzde “Doğu Anadolu (Esasen de Kars) Türkleri ile Batı Azerbaycan (Ermenistan) bölgesinden kovulmuş Azeri Türkleri'nin ortak etnolingvistikası. (etnografik, diyalektoloji ve folklor hususiyetleri) üzerine Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda'nın danışmanlığında stajını aşağıdaki program dahilinde başarıyla tamamlamıştır.

Sözü edilen Ceferov Elvan Arifoğlu'nun staj yaptığına dair setifika verilmesini bilgilerinize arz ederim.

Program.

Sıra	Danışmanın ismi.	Dersin ismi.	Ders saati.	İmza.
1.	Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda.	Doğu Anadolu Ağzıları.	8 saat	
2.	Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda.	Kars Ağzı ve Etnik grupları.	8 saat	
3.	Yrd. Doç. Dr. Meheddin İspir.	Osmanlı Türkçesi	8 saat	
4.	Yrd. Doç. Dr. İlkin Guliyev.	Azərbaycan və Türkiyə'nin ortaq dialektləri.	8 saat	
5.	Prof. Dr. Hacı Nəcəfoğlu.	Azərbaycan və Türkiyə	4	

		Türkçelerinde ortak omonimler.	saat	
6.	Yrd. Doç. Dr. Mustafa Şenel.	Türkiye Türkçesi Ağzları.	8 saat	
7.	Yrd. Doç. Dr. Farizat Kuramayeva.	Çağdaş Türk Lehçeleri.	6 saat	
8.	Yrd. Doç. Dr. Nesrin Güllüdağ	Yeni Türk Dili.	8 saat	
9.	Yrd. Doç. Dr. <u>Adem Balkaya</u> .	Kars folkloru.	8 saat	
10.	Yrd. Doç. Dr. Kürşat Öncül.	Türk Halk Edebiyatı.	6 saat	
11.	Yrd. Doç. Dr. Nurhan Aydın	Ermeni soykırımı ve zulümleri.	6 saat	
12.	Yrd. Doç. Dr. Oktay Kizilkaya.	Tarixi köçlər. (1828–1920)	6 saat	
Cəmi			84 Saat	

10.10.2013.

Yrd. Doç. Dr. Meheddin İspir.
Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatı Bölüm başkanı

Yrd. Doç. Dr. Adem Balkaya
Türk Dili ve Edebiyatı
Bölüm Başkan Yard.

Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda.
Danışman:

Dərslər zamanı əldə etdiyim elmi yeniliklərin qısa mətnlərini də qeyd edirəm.

Şərqi Anadolu dialektləri.

Təcrübəkeçmədə əsas məsul şəxs olan, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Yardımcı Dosent Arzu Şeydanın Türkiyə türkcəsinin Şərqi Anadolu bölgəsinin dialektləri ilə əlaqəli mühazirələrində oldum və Şərqi Anadolu dialektləri ilə Qərbi Azərbaycan dialektlərinin səs xüsusiyyətlərinin nə qədər yaxın olması barədə fikir mübadiləsi apardıq. Şərqi Anadolu dialektləri haqqında son elmi nəticələrin qısa mətnini qeyd edirəm.

Son illərdə davam edərək artmaqda olan araşdırmalar, Türkiyə Türkcəsi dialektlərinin dil vəsaiti baxımından olduqca zəngin və rəngarəng olduğunu göstərmişdir. Türkiyə türkcəsinin köhnə və yeni bir çox xüsusiyyətini mühafizə edən bu zəngin vəsait, xüsusilə müqayisəli çalışmalarda, tədqiqatçılara əhəmiyyətli dərəcədə üstünlüklər verməkdədir. Ancaq dialektlərdəki dil vəsaitinin zənginliyi, təbii olaraq çeşitli qrammatika problemlərini də özü ilə gətirməkdədir. Dialektlərdə istifadə edilən bəzi qarışıq dil elementlərini qrammatik olaraq açıqlamaq olduqca çətindir. Araşdırmaçıların zaman-zaman qarşılaşdığı bu cür xüsusi şəkillər, sahədəki çalışmaları gücləndirməkdə və görüş ayrılıqlarına səbəb olmaqdadır.

Başda Qars, Ərzincan, Ərzurum və Van Gölünün Şimal hövzəsi (Adilcevaz, Ahlat, Erciş) olmaq üzrə, Şərqi Anadolu dialektlərində, yönlük halın bilinən şəkilçisi, eyni zamanda birinci və ikinci tək şəxs əvəzlilikləri (mən, sən) üzərində də istifadə edilməməkdədir. Region dialektlərinin təyin edici xüsusiyyətləri arasında sayılan bu xüsusi şəkilçilər, fərqli araşdırmaçılar tərəfindən incələnmiş, ancaq bəzi tərəddüdlər tam olaraq öz həllini tapmamışdır. Bu səbəblə də bu mövzunu xüsusi strukturlar, araşdırmağa davam etməkdədir. Araşdırmalar, daha çox yönlük halında olan əvəzlilik və yiyəlik hallı adların xüsusi şəkilləri üzərində genişlənməkdədir. Eyni dialekt bölgəsində, yönlük haldakı birinci və ikinci şəxsin tək yiyəlik hal şəkilçili adlarla paralel olaraq, *baa, sa; bağa, sağa; baan, saan; man, San; Bahadır, sahan; been, seen; Behe, sehen* şəkillərində istifadə edilməkdədir. Bu sözlərin bəziləri Ermənistan azərbaycanlılarının dialektlərində də eynilə işlənməkdədir. *Maa, saa, maña, saña* və sairə. Başqa bir dərstdə Şərqi Anadolu dialektlərindəki sait (səsli) və samit (səssiz) səslərdən danışdı. Bəzi qruplaşma nəticəsində həm səsli həm də səssiz baxımından ara səs olaraq adlandırılan səs vahidləri ortaya çıxmışdır. Hərçənd ki, André Martinet "... təyin olunan əsas faktlar, göstəricilər və səs vahidləri, saymaca, bir başqa səslə səbəbsiz xüsusiyyətləri yönümdən diqqətə cərpəndir. Bunlar varlıqları və yoxluqları ilə dəyər qazanan elementlərdir. Bu da mərhələli və davamlı dəyişikliyi qeyri-mümkün edir. / p / və / b / kimi iki cüt didaktik səs vahidi olan Fransızcada, bir lüğətin hər cüt didaktik ağız səsi / p / ya da / b / ola bilər, heç bir zaman / p / ilə / b / arasına bir şey ola bilməz. " desə də, bu qayda yalnız ölçülü dil üçün etibarlıdır. Çünki Şərqi Anadolu dialektlərinə baxıldığında, xüsusilə qarşılıqlı bəzi səslərin bir-birinə çevrilməsi xarakteristikası xüsusi olaraq ortaya çıxmaqdadır.

Çevrilmələrin hələ də tamamlanmadığı Şərqi Anadolu bölgədəki alt dialekt qruplarında isə ara səslər səsli bir şəkildə görülməkdədir.

Şərqi Anadolu dialektlərində iştirak edən səslilər belə təsnif olunur:

Çıxış yerlərinə görə:

Dil önü / sərt damaq: i, ü, e, ö, e, ü, E, ö, E, ö, e, i, e, ü.

Dil ardı / arxa damaq: ı, u, a, o, I, U, A, O, I, ä, a, i, ä, ö.

Dil ortası / orta damaq: í, U, A, O

Çıxış formalarına görə (Dil - Damaq arasına açıqlığına görə):

Dar: i, ü, ı, u, m, ü, ı, ü, ı, i, ü, I,

Yarı dar / yarı geniş: E, ä, ö, ö.

Geniş: e, ö, a, o, e, ö, A, O, A, E, ä, E, A, Ö.

Dodaqların formasına görə:

Mənbəyi: a, a, ä, e, e, ı, i, i, a, a, e, ı

Yarı düz / yarı yumru: a, e, ı, i

Yumru: o, ö, u, ü, ö, ö, U, ü, ö, ü, ü, ü

Söyləniş tərzinə görə:

Normal davamlı: i, ü, ı, u, e, ö, a, o, i, U, A, O, E, ä, ö, ö, a, e, ı, i

Liturgical (patlayan): 'a,' e, 'ı,' i, 'o,' ö, 'u,-ü

Uzun: a, e, e, ı, o, ö, U, ü

Qısa:, e, i, ü, U, ä.

Şərqi Anadolu dialektlərində Azərbaycan dialektlərinin təsirinin görüldüyü bölgələrdə geniş səslilər bir az dar, dar səslilər isə bir az geniş formada özünü

göstərməkdədir.

Qars dialekti və etnik qrupları.

Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda Qars dialektləri və etnik qrupları haqqında bir neçə mühazirə söylədi və onunla Qərbi Azərbaycan və Qarsın etnik qrupları və dialektləri ilə bağlı fikir mübadiləsi apardıq. Qars dialektləri haqqında son elmi nəticələrin qısa mətnini qeyd edirəm:

Qars Azərbaycan türklərinin də müxtəlif zamanlarda, müxtəlif səbəblərdə yaşadıkları bir İldir. Qars, adətən böyük bir hissəsi türklərdən ibarət olan bir İldir. Həm 1064-cü ildən başlayan ən qədim Oğuzların yerləşdikləri yer həm də ən yeni Tərəkəmə köçlərinin sığındığı yerdir. 1918-21-ci illərdə ermənilərin törətdiyi qırğın və vəhşiliklərin acı xatirələri hər bir qarşının hafizəsinə silinməz izlər buraxmışdır. Qarslılar bu faciələr içərisində bir yandan qırılarkən, bir yandan da dastanlar yaratmış, qəhrəmanlarla çiyin-çiyinə döyüşləri vəsf etmişlər.

Qars ili ərazilərində tək bir dialekt deyil, hər biri ayrı-ayrı yöndən beş dialekt vardır. Türkiyədə və Qarsda bunlara ağızlar deyilir.

1. **Qars yerli ağzı.**
2. **Ardahan – Posof yerli ağzı.**
3. **Hanak Türkmənləri ağzı.**
4. **Qars azərbaycanlıları ağzı.**
5. **Qars Tərəkəmələri ağzı.**

1878-ci ildən 1921-ci ilə qədər qırx il Şimali Azərbaycan türklərinin mətəmində iştirak edən Qars və Ardahan 1920-21-ci illərdə Sürməli çuxurunu və on minlərcə azərbaycanlı ilə Tərəkəmə türklərini də qopararaq müstəqil Türkiyəyə qarışdı. Qarsın bu günkü etnogenezi bu parçalanmalar, birləşmələr içərisində əmələ gəlmişdir.

Ardahan – Posof yerli dialekti ilə danışan bu Türk qolu Qars İlində ən qədim təşəkkülə sahib olan qruplardan biridir. Qars yerli ağzı ilə Ardahan – Posof yerli ağzı arasında bəzi ağız xüsusiyyətləri vardır. Bu baxımdan Karaurqan bucağı ilə Göle-nin böyük qismini Qars yerli ağzı təşkil edir. Əslində Oltu-ya qədər uzanan bu bölgə hər iki ağız arasında bir keçid olaraq qəbul edilmişdir.

Qars yerliləri. Qarsda ikinci Türk qolu Qars yerli ağzı ilə danışanların meydana gətirdiyi qrupdur. Tərəkəmə və azərbaycanlıların “Bozbaş” və “Xaşıl yeyən” dediyi bu qrup Qars, Arpaçay, Susuz, Kağızman, Selim, Sarıkamış və Göle ilçə (Rayon) mərkəzlərində və bu rayon mərkəzinə bağlı köylərdə (kəndlərdə) yaşayırlar

XV əsrdəki Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyətləri dövründə bu qrupla Şimali və Cənubi Azərbaycandakı qruplar arasında heç bir fərq yox idi. Yalnız buralar Osmanlı hakimiyyətinə qəti olaraq girdikdən sonra Azərbaycanda qalan Türklərin dialektləri ilə bəzi fərqlər ortaya çıxmağa başladı. Bu fərqlər bir yandan İstanbul Türkcəsinə uyma, bir yandan da Çoruh boylarından Qıpçak təsirinə məruz qalma şəklində özünü göstərir.

Türkmənlər. Türkmənlər Hanak, Sarıkamış, Selim və Kağızmanın bəzi kəndlərində yaşayırlar. Buradakı “Türkmən” sözü tarixi xülasədə istifadə olunan “Türkmən” sözündən fərqlidir. Türkmən təbiri tarixi dövrlərdə ümumiyyətlə müsəlman olmuş Oğuzları və Karlukları ifadə edir. Türkmən təbiri isə Alevi Türklərini ifadə edir. Qarsdakı Alevi Türklər də ya özləri ya da sünni Türklər tərəfindən Türkmən olaraq adlandırılmışdır. Alevi Türklərə “Hanak Türkmənləri” və “Kağızman-Selim Türkmənləri” adını da deyirlər.

Qars azərbaycanlıları. Qars azərbaycanlılarının əsil məskunlaşdığı yerlər bu gün Tuzluca, İğdir ili və Aralıq ilçələrini də əhatə edən Sürməli çuxurudur. Bu ilçələrdə və kəndlərdə yaşayanların demək olar ki hamısı azərbaycanlılardır. Qars azərbaycanlıları təşəkkül baxımından bir neçə təbəqəyə bölünürlər. İlk təbəqəni Sürməli çuxurunda qədimlərdən bəri yaşayanlar təşkil etməkdədir. İkinci təbəqəni Sürməli çuxuruna Şimali Azərbaycandan, Gəncə və Qarabağdan köçən azərbaycanlılar təşkil edir. Qarsın mərkəzində yaşayan (Əsasən Yeni Məhəllə ilə İstasyon məhəlləsində) yaşayan azərbaycanlılar isə başlıca olaraq dörd qrupa ayrılmaqdadır. Bunlar Molla Musalılar, Qarakilsəlilər, Qulubəylilər və Çobankərəlilərdir. Bu adlar bunların gəldikləri bölgə və kəndlərin adları ilə bağlıdır.

Qars Tərəkmələri (Qarapapaqlar) Qarapapaq və Tərəkmə adları əsasən eyni topluluqları ifadə etməkdədir. Lakin bu iki təbirin bəzi kiçik fərqləri də vardır. Qarapapaq təbiri Qarsa 1828-ci ildən sonra, Tərəkmə təbiri isə 1921-ci ildən sonra Qarsa gələrək daha çox mərkəz kəndlərində, Selim, Sarıkamış, Göle və Arpaçay ilçələrinə məxsus bir çox kəndlərdə yerləşmiş və yaxın zamanlara qədər köç həyatı sürənlərdir. Qarapapaqların mənşəyi haqda Z.V.Toğan bir görüş irəli sürmüşdür: “Karapapak” yaxud “Karaböcek” ərəb mənbələrində Dımışkide, El-Nadiri və İbni Haldunda (Karabörklü) və Rus vakanüvislərində də (Çorniye Klobuke) və Moğol vekayinamələrində (Siyah küləhan) deyə məlum olub, bir qismi də bu gün Türkünstanda Amu–Dərya deltasında “Kara-kalpak” adı ilə yaşayan və oradan köçüb gələn bir Qıpçaq qəbiləsidir.

Bunlardan başqa Yrd. Doç. Dr. Arzu Şeyda ilə hər iki bölgədə yaşamış olan etnik qruplar haqqında fikir mübadiləsi apardıq.

Qars Folkloru.

Təcrübəkeçmədə Kars İlinin folklorundan, atalar sözlərindən, nağıllarından Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent Adem Balkayanın dərslərində, fikir mübadiləsi saatlarında oldum. Onunla apardığımız müzakirələrdən aşağıdakı nəticələri çıxarıb qeyd etdim.

Bir millətin bir araya gəlməsi üçün onun bir ortaq nöqtəsinin olması lazımdır. Mədəniyyət insanların yaşam tərzidir. Milləti digər millətlərdən ayıran onun mədəniyyətidir, folklorudur. Babalarımız Orta Asiyadan Anadoluya gələn zaman güclü mədəniyyətlərini də gətirmişlər. Dastanlarımız, əfsanələrimiz, dualarımız, qarğışlarımız, atalar sözləri və deyimlərimiz, lətifələrimiz Anadoluda zaman keçdikcə daha da zəngin bir hala gəlmişdir. Atalar sözlərimiz ,ya da qədim sözlərimiz insanın həyat qarşısında necə və nə şəkildə davranması lazım olduğunu ifadə edir. Bu mənalı və dərin sözlər əsrlər boyunca təsir gücünü saxlamış, incə parlaq, zarafatlı yönümlü xüsusiyyətlərini qorumuşdur. Yüksək bir mədəniyyətə sahib olan Türk atalar sözləri milliliyimizi önə çıxaran ləhçə, şivə və dialekt fərqi bütün türkləri birləşdirən önəmli bir mənbədir. Atalar sözü millətin yaşam tətzi, dünyaya baxışını, düşüncəsini, duyğusunu göstərməsi baxımdan son dərəcə vacibdir. Atalar sözlərinin özünəməxsusluğuna baxsaq atalarımızdan qalmış olması, təhsilverici və öyrədici olması anonim olması, xalq arasında dildən-dilə dolaşması millətin inancını, ənənəsini, əxlaq anlayışını daşması sonda ortaya gözəl nəticələrin çıxmasına səbəb olur. Qars və ətrafında bir çox Türk boylarına rast gəlmək olar və bunların da əsas hissəsini Oğuz türkləri təşkil edir. Qars və

ətrafında işlənən atalar sözlərindən: “Açlık ne yedirtmez, tohluk ne dedirtmez//Aç ne yemes tok ne demes,” Ac, qarşısına qoyulan yeməyi yeyər, buraxmaz; tox olan da ac olana nələr deməz. “Alp çerikdə, bilge tirikdə” İgid orduda, ağıllı adam isə məclisdə yoxlanar, sınınar.

Aşık sazla, maşuk sözle teselli bulur.
İki karpuz bir koltuğa sığmaz.
Ağıllı uşak ağılsız kişiden eyidir.
Yüzü gözelden doyulur, huyu güzelden doyulmaz.
Yap bir hayır, vur bacağından ayır.
Arvadı gözəl, atı yorğa ile yoldaş olma.
Gelinin dili yoh, Kaynananın imanı yoh.
Gelinin ayağınnan, çobanın dayağınnan.
Ev tanası ev öküzünən qorhalmaz.
Başsız turna yol almaz.
Ağlayanın malı gülənə nəsib olmaz.
Bir ağacın altında min can qoyun yatar. Və. s.

Türk dilində “Fıkra” deyilən lətifələr xalq arasında xalqa mal olmuş bir hadisəni, zarafatçı bir şəkildə anladan, eyni zamanda da incə bir mesaj verən yazı formasına “Fıkra” lətifə deyilir. Bir araşdırmaçı Ahmed Bican Ercilasun “Fıkra” sözünü Azərbaycan türkcəsində “lətifə”, Başkurd türkcəsində “köləməs”, “mərəkə”, Kazak türkcəsində “küldürği”, Qırğız türkcəsində “anekdot”, Özbək türkcəsində “lətifə” və sairə olduğunu qeyd etmişdir. Qars lətifələrindən bir neçə nümunəyə nəzər yetirək.

1. Qarslı bir qadın bazarda gəzərkən mədəni bir qadın onun ayağını tapdalayır.

–*Ay pardon teyze*, deyir.

Teyze də:

–*Andıra qalsın pardonun lestimini cırdın. (lestiyimi-qaloşumu)*

2. Qarslının biri əskər gedər. Dərs zamanı komandir hədəfi nişan al deyər. Qarslı *hədəf hardadı* deyə soruşar. Komandir Qarslının dilini başa düşməz. Bunun dilindən anlayan varmı? Deyə soruşar. Başqa bir Qarslı çıxıb anlamayacaq nə var ki deyər.

– *Hədəf har-da-dı.*

3. Bir gün bir Qarslı İstanbula tanışının evinə qonaq gedir. Yeməkdən sonra növbə çaya gəlir. Qarslı stəkana 7-8 qənd atır. Bunu görə ev sahibinin içi-içini yeyir. Nəhayət ev sahibi dillənərək:

–Nədən bardağın içinə bir-iki qənd atıb içmirsən? Qarslı da *İçimi yandırır* deyər cavab verir. Ev sahibi də dərindən içini çəkərək öz-özünə:

–*Sənin etdiyən də mənim içimi yandırır dəə.*

Bunlardan başqa Adəm Balkaya bir çox başqa folklor nümunələrindən misallar gətirərək gözəl örnəklər verdi və bunların üzərində də xeyli müzakirələrimiz oldu.

Türkiyə Türkcəsi dialektləri.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Şenel Türkiyə Türkcəsinin dialektlərindən, dialektlərdə olan səslərdən, önlərin ölçüsündən bir neçə mühazirə dedi və bunlar barədə onunla fikir mübadiləsi apardı. Türkiyə Türkcəsi dialektləri haqqında son elmi nəticələrin qısa mətnini qeyd edirəm.

Bir çox elmi araşdırma göstərir ki, sənaye fəaliyyətində, ticarət və iş sahəsində doğru üsullarla danışmaq böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Keçmişdəki insanların davamlı ölçü vahidlərindən faydalanmaları bunu dəstəkləyərək öz xüsusiyyətlərini göstərməkdədir. Çox qədim insanlar belə məhsullarını bir-birlirilərini ilə dəyiş-düyüş edərkən bunu bir sistem içərisində reallaşdırmışlar. Bu dövrdə xüsusilə ağırlıq və ölçü vahidlərinə ehtiyac olduğundan, dəyiş-düyüşdən əvvəl məhsulların necə ölçüləcəyi mövzusunda görüş birliyinə çatmaq lazım idi. Məsələn bir tas südün qarşılığının neçə dənə alma ya da neçə ovuc buğda olacağı üzərində fikir mübadiləsi aparmışlar. Əgər ərazi dəyiş-düyüşü olacaqsa, bu dəfə satıcılar tarlalarını ya addımlayaraq ya da uzunluğu müəyyən bir çubuğun köməyi ilə ölçərək pay edirlər. Ancaq belə bir ölçüdən sonra iki tarlanın böyüklüyü qarşılaşdırıla biləcəkdir. Bütün bu vəziyyətlərdə ölçü vahidləri tas, ovuc böyüklüyü, addım və ya çubuq uzunluğu şəklində ifadə ediləcək. Buna görə də hər bir dilin də ölçüləri vardır. Türkiyənin dilində də bir çox ölçü meyarları vardır ki dialektlər də bunlardan əsas yerdə durur. Türkcənin dialektləri bu gün yazı dilinə nisbətən bir neçə qat daha geniş bir söz varlığına malikdir. Bu anlayış zənginliyinin meydana gəlməsində istər təbiətlə iç-içə yaşamaq, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olma nəticəsində çox müxtəlif konkret anlayışların meydana çıxması, istərsə də Türkün duyğu və düşüncələri, vəziyyət və davranışları detallı bir şəkildə dilə gətirmə meylinin məhsulu mücərrəd anlayışların meydana gəlməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Çox əhəmiyyətli bir başqa faktor isə daha əvvəl də toxunduğumuz kimi, Anadolu dialektlərinin əsrlər boyu Türkcənin bütün izahat yollarından, törətmə qaydalarından kifayət qədər faydalanmış olmasıdır. Burada əvvəl Türkcədəki törətmə yollarından faydalanan dialektlərin necə yeni-yeni anlayışlar yaratdığını, müəyyən köklərdən nə qədər törətmə etdiyini bir neçə örnəklə göstərək. Yazı dilimizdə çox qədimdən bəri istifadə olunan um - kökündən törəmə *umqu*, dialektlərdə “ümid, yaxşı dilək” deməkdir; *umma* isə “arzulama, bundan ötəri duyulan kədər”, “acı” mənasını verir. Eyni mənada, dialektlərdə *ummaca*, *ummağ*, *umsuluk*, *umsunluk*, *umsunuk*, *umsuruk*, *umaca*, *umma olmaq*, *umsuluk olmaq*, *umsunmak*, *umsunuk olmaq*, *umunmak*, *ummaya uğramaq* elementlərinə də rast gəlirik. *Ummaca* eyni zamanda “xəyal qırıqlığı” deməkdir. Ayrıca *umarsız* “çarəsiz”, *umaysız*, “düşüncəsiz”, hörmətsizlik, *umsalak*, ümitsiz və “hər gördüyünü istəyən”, *umucu* “bir şey istəyən, gözləyən”, *umulcama* “umulan”, gözlənilən, olması istənən, “*umsundurmak*, *ümidləndirmək* kimi maraqlı nümunələr gözə dəyir. Eyni kökdən, bunlardan başqa daha 10-a qədər törəmə vardır. Anadolu dialektlərində *em* - kökündən törədilmiş aşağıdakı sözlər yenə törətmə və dərkətmə meylinin maraqlı nümunələrindəndir : *embici* “kiçik uşağa , anasının əmizdirərkən söylədiyi söz”; *Emecan* “tənzifə sarılaraq kiçik uşaqların ağızına verilən loxum”. *Emecen* “heyvanları əmən bir növ ilan”, “ballıbaba”, “siqaret ağızlığı”, *Emeç* “hələ məmədən kəsilməmiş buzov”, *emegen* “suyu tez əmən maddə” *emelek* “məmədən kəsilməmiş (uşaq)”, *emer* (eyni mənada), *emicek* “məmə əmmə zamanı keçdiyi halda əmməyə davam edən quzu və oğlaqların ağızına taxılan burunluq, ayrıca qida, qida, azuqə” və “gəlir qaynağı”, *emicikök* “fidanların ucundakı incə köklər” *emilcen* “inəklərin məməsini əmən bir növ kərtənkələ” *emilik* “bir həftəlik keçi balası”, *emişçi* (və *emlikçi*) “quzu ya da oğlaqları analarına əmizdirən adam”, *emişken*, “məmə əmməyə düşkün uşaq” *emişdirmək* “qoyun, keçi, inək balalarını analarının yanına buraxıb əmizdirmək”, *emiş* yaxıq “süd

qardaşı”, əmlik “anası ölən quzuları başqasına əmizdirmə” və 2süd quzusu”, əmlik “süd əmməkdə olan insan ya da heyvan balası”, “vaxtından daha gec doğulan quzu ya da oğlaq” əmlik quzu “hələ ot yeməmiş, yalnız anasını əmən quzu”, əmlik oğlaq “iki, üç aylıq keçi balasına verilən adlardır”. Ərəbcədən gəlmə “mühacir” ya da bunun Türkcələşdirilmiş variantı olan “*köçkün*” sözünün mənasını tapan alimlər üçün Anadolu dialektlərində *gəlinti*, *gələk*, *gəlmə*, *girinti* qarşılıqlarına rastlaşmaqdayıq. Çox gezen üçün də *gəzəgən*, *gəzək*, *gəzənçi*, *gəznti*, *gəzgən*, *gəzgiç*, *gəzəgənti*, *gəzənki* kimi bir çox sözlərlə qarşılaşırıq. Yenə ərəbcə köklü olub yazı dilində yer tapan “*takip etmək*” birləşik sözlərinin, yəni son 15-20 ildir ki yazı dilimizdə *izləmək* sözü də işlənməkdədir. Yürkcənin dialektlərində eyni mənada və “art” sözündən törəmə aralamaq, ardılmaq, ardınlamaq variantları və arxalamaq sözü istifadə olunmaqdadır. Ərəbcədən gələn şelale sözü ilə eyni mənanı bildirmək üzrə olan dialektlərdə *su-düşən*, *suçurum*, *suuçan*, *sutuylen*, *sutüyülen*, *sütüvlen*, *sütüydü*, *sütüyən*, *suuçtu*, *suuçtuğu*, *uçarsu* kimi variantlarla rastlaşırıq. Bu və ya bu kimi nümunələrlə Mustafa Şenel Türkcənin dialektlərindən mühazirələr söylədi və onunla dialektlərlə bağlı fikir mübadiləsi apardıq.

Türk xalq ədəbiyyatı.

Yrd. Doç. Dr. Gürşat Öncül Türk xalq ədəbiyyatından mühazirə söylədi Azərbaycan folkloru və xalq ədəbiyyatı ilə Türk xalq ədəbiyyatı arasında olan ortaq xüsusiyyətlərdən danışdı. Türk xalq ədəbiyyatı haqqında son elmi nəticələrin qısa mətnini qeyd edirəm.

Qars ili, Qafqazdan Anadoluya keçid nöqtəsində yerləşdiyindən tarix boyunca daxili və digər köçlərin yaşadığı bir məskən olmuşdur. Bölgədə bu köçlərə bağlı bir-birindən fərqli dialekt xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Mövzu ilə əlaqədar olaraq Ercilasunun apardığı araşdırmalar bu mənada ətraflı məlumatlar təqdim etməkdədir. Ercilasunun araşdırmalarında bölgədəki dialekt fərqliliklərini, Ardahan – Posof yerliləri, Qars yerliləri, Türkmənlər, Qars Terekemeleri (Karapapaqlar) və Qars Azərbaycanlıları olaraq adlandırdığı demoqrafik quruluşlara bağlar. O Qarapapaqlar/Tərəkəmələrin tarixi üçün bir sıra məlumatları təqdim edir. Qarapapaqların sıx olaraq məskunlaşdığı Borçalı və Qazax rayonu Səlcuqlulardan əvvəl yerləşmiş olan Xəzərlər, Məlikşah dövründəki Türkmən məskunlaşması ilə tamamilə Türkmənləşir. Kür boylarından Şimala doğru yayılan bu türkmənlər, Qazax və Borçalı bölgəsini əhatə edirlər. XII əsrdən etibarən bölgəyə gerçəkləşdirilən Qıpçaq axınları ilə iki ayrı təbəqələnmə müddəti gerçəkləşir. Bu tarixlərdən etibarən bölgədə Qarapapaq və Tərəkəmə adları sıx bir şəkildə görülməyə başlanar. Dastanlardakı hadisələrdə görülən cürbəcür müharibələr və keçmişə aid ünsürlərin bu bölgəyə dair xüsusi bir baxışın yarandığını göstərməkdədir. Dastanlar müəyyən nisbətdə də olsa bu cür hadisələrin şahidlərinin ağızından söylənən əsərlərdir. Bölgədə yaşayış tərzini şeir, dastan ənənəsinin günümüzdəki dövrünə qədər gəlib çıxmasına kömək etmişdir.

Bu dastanlardan Dədə Qorqud dastanına, onun coğrafiyasına nəzər salmaq. Bu şifahi quruluş təbii olaraq Dədə Qorqud coğrafiyası içərisində Qars və ətrafını ayrı bir şəkildə qiymətləndirmə zəruriliyini doğurur. Bu gün Qars ilində iqamət edən və daha çox Gürcüstan ərazilərindən Osmanlı İmperatorluğu torpaqlarına gələn bu şəxslərin yerli mədəniyyətlərini, xüsusilə ərazinin və Osmanlı dövründəki fərqli etnik şəxsiyyətlərə varlığını davam etdirmə instinktiylə daxilə bağlanan mədəni dinamiklərini qoruma və

davam etdirmələrinə imkan yaradır.

Dədə Qorqudda. Mənim bildiyim üç cür qadın var. Birincisi "Şıldırım şop". Şıldırım şop nə deməkdir? Gəzər hər yeri, çox danışar. Sabah qalxar, o qapı, bu qapı gəzər, dolaşar, axşam dönər. "Şıldırım şop" yalnız işi-gücü gəzməkdir. İkincisi "Qadın var, Dərdi-Vərəm". Bu da əri ilə bağlıdır. İndi ərinin bir təcili işi var, deyir ki, "qarı bir o sobanı yandır" soba da normal yanır. Bu qadın da nə edər, gedər ordan, qurunu çıxardar, yaşı qoyar. Sobanı da gözlə ki yanacaq, istilik verəcək. Qonaq gözləyir ki qadın çay qoyacaq, Dərdi-vərəm! Ər vərəm olar, amma qadının heç vecinə də deyil. baxırsan ki soba yanmır, qadın buraxmır ki soba yansın. Bacarıqsızdır, xeyir bacarıqsız deyil. Eləcə quruluşu, mədəniyyəti odur, eləcə yetər ki, əri üzülsün, vərəm olsun. O qadın da Dərdi-Vərəm. Üçüncü bir qadın, o da tapılmaz Bursa qumaşı, indiki vaxtda var-yox bilmərəm. Qadın ərinin bir dediyini iki etməz. "Hər Dəmi Gül". Yəni əlini atdığı hər iş gül kimi. Əri bir çay istəsə, on dəqiqəyə hazır edər. Söylədiyi söz bal kimi. O qadınlara da "Hər Dəmi Gül" ləqəbini verərlər. Buna bənzər Gürcüstanlı Türk olan Aşıq Həsən Pərvanədən də nümunələr gətirdi Gürşad Öncül.

Sən qız verdin mən də aldım
Evlənəndə a qaynana, a qaynana!
Keşkə sən bir daş doğaydın
O, olanda a qaynana, a qaynana!

Gündüzlər gəzir obanı
Axşam ağrıyır dabanı
Belimdə qırır yabanı
Mən dinəndə a qaynana, a qaynana!

Şillə vurur papağıma
Papağ keçir qulağıma
Bir baxasan qaşmağıma
O gələndə a qaynana, a qaynana!

Deyir sabah erkəndən qalxıram
Sobuyu da mən yaxıram

Ölüsündən də gorkuram
O yatanda a qaynana a qaynana

Həsən Pərvanə olacam
Hayfımı onnan alacam
Ayağımın altına salacam
O öləndə a qaynana, a qaynana, a qaynana

Tarixi köçlər. (1828–1920)

Tarix boyu, Revan və İğdır bölgəsi, Çuxur Saad və Sürmeli çuxuru adları ilə xatırlanmışdır. 1920-ci ilin noyabrında Kazım Qarabəkir Paşa əmrindəki Türk ordusu ilə İğdır və rayonlarını alana qədər Revan və İğdır bölgəsindəki Türklərin ictimai, mədəni quruluşu eyni olub, iqlim xüsusiyyətləri də ümumi olaraq bir-birinin eynisi idi. 1920-ci ilin noyabr ayından etibarən bu bölgələrdə Aras çayı sərhəd qəbul edilərək İğdır və ətrafı Türkiyədə, Revan və ətrafı isə Ermənistan tərəfində qalmaq üzrə ikiye ayrılmışdır.

Türklər ilə Ermənilər XIX. əsrə qədər burada həyatlarının böyük bir hissəsini dinclik və sakitlik içində yaşayaraq davam etdirmişlər. Bu birlik, Rusların istilasına qədər davam etmişdir. Rus istilasını müddətində və sonrasında ermənilər milliyətçi düşüncələrinin təsiriylə etnik təmizləmə apararaq tək millətli bir vətən meydana gətirməyə çalışmışlar. Rus dəstəyi ilə bu erməni millətçiləri, zamanla təcavüzkar bir quruluşu mənimsəyərək, Müsəlman Türklərinin bu bölgədən köç etdirilməsi məqsədini istiqamətli olaraq terror və qırğınlarla reallaşdırmağa başlamışdır. Çox qədimlərdən bu bölgədə var olan Türklərin demoqrafik üstünlüyü və bu üstünlüyü ermənilər hansı üsullardan istifadə edərək əksəriyyətin necə azlıq vəziyyətinə salınması haqqında bir neçə söz də deyəcəyik.

Revan və ətrafı, Rus hakimiyyətinə girdikdən sonra bu bölgədə Rus dəstəyi ilə böyük bir erməni zülmü yaşanmış və bunun nəticəsində buradakı Türklər mərhələ-mərhələ etnik təmizliyə məruz qalmışlar. Bölgədəki ermənilərin törətdikləri qətlialamlara səbəb olan inkişafın daha yaxşı başa düşülməsi baxımından bu bölgədəki demoqrafik quruluşun bilinməsi lazımdır.

Azərbaycan Türklərinin İrəvan və indiki vaxtda Ermənistan adlandırdıqları ölkə axilində ermənilər, Müsəlman Türk əhaliyə nisbətdə çox azlıq təşkil edirdilər. Osmanlı sənədlərində, Revan (İrəvan) mərkəz olmaqla Çuxur Səd və Sürmeli çuxurunda (Revan-İğdır düzənliyində) əhalinin sıx bir şəkildə Müsəlman Türk olduğu qeyd olunmuşdur. XIII əsrdən etibarən, İğdır, Rəvan, (İrəvan) və Naxçıvan ətrafında inkişaf edən siyasi və hərbi hadisələrdə, Səlcuqlu, Osmanlı və Səfəvi kimi Türk mənşəli dövlətlərin rol oynaması, bu dövrdə buraların Türk-Türkmən yurdu olduğunun ən böyük dəlilini meydana gətirməkdədir. Bu dövrdə bu bölgədə ermənilərin hər hansı bir əhali ağırlığı

olmadığı kimi, meydana gələn siyasi hadisələrdə də fəaliyyətləri heç bir şəkildə görülməməkdədir. Ermənilər, bu dövrdə bölgə əhalisinin çox kiçik bir qisimini meydana gətirməkdə və Üçkilise'deki (Eçmiyazin) monastır ətrafında dini birtopluluk halında, ümumiyyətlə bölgədə hakim olan, Türk mənşəli dövlətlər olan Osmanlı və ya Səfəvi (Türk) hakimiyyətində yaşamaqda idilər. 1590-cı ildə Osmanlı dövləti tərəfindən təşkil edilən, "Revan Tapu Tahrir defteri"ndə (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri) Çuxur Saadda yer alan (Revan-İğdır ovası) kəndlərdən çoxunun adları Türkmen boy və oymaqlarının adlarını daşımaqdadır. Bunlar; Ozanlar, İsalı, Pornak, Takçılı, Cebecili, Palaslı, Göyçəbəyli, Üveysbəyli, Dəmirçili, Kozanlı, Yasavullu, Alpavud, Lalabəyi, Tarcanlı, Dibəkli, Samaqar, Muğanlı, Talışlı, Qoçkeri (Koçkiri), Qacar, Yasaklı, Körpəli, Hacıqaralı, İmanşalı, Koylahisarlı, Ağacəri, Yahyalı, Musahacılı, Novruzlu, Gəncəli, Dəvəli, Zəncirli, Saçlı, Avşar, Təkərli, Kosalar, Qarabörk, Ağzıqanlı, Cibinli, Abaranoğlu (Böyük ehtimalla Oğuz Türkcəsində, Aparanoğlu-Götürənoğlu), Quşoğlu, Nəzəroğlu, Akhı-Veyisi (Haqveyisi) və İmarət (Amarat-Qazı qışlaq) və sairedən ibarətdir. Bu kəndlərdə yaşayan əhali heç şübhə yox ki, Türklərdən ibarət idi. Bunun ən böyük dəlili də bu məskunlaşma vahidlərinin Türkçə və Türk tayfalarının adlarını daşmasıdır. Bunun xaricində Revan (İrəvan) mərkəz olmaqla Çuxur Sədda (Revan-İğdır ovası) çox sayda köçüb gəlmiş Türkmen boyu da mövcud idi. Övliya Çələbi 1647-ci ildə Revana etdiyi səyahətdə, Ağrı dağı və ətrafı (Revan və İğdır Ovasının olduğu bölgəni əhatə edir) üçün "Türkmənlərə yaylaqdır" ifadəsini istifadə etməklə, bölgədəki sıx Türk əhaliyə və bölgənin Türklüyünə vurğu etmişdir. Revan və İğdır bölgəsinin çuxur (ovalıq) qismi də şübhəsiz qışlaqları idi. Yəni XIII əsr Revan və ətrafı haqqında məlumat verən qaynaqlar, bu günkü İrəvan mərkəzli Ermənistan ərazisi üçün XIII əsrdə Türkmənistan (Türkmen ölkəsi) adını qeyd etmişlər. Bölgənin Türklərin və ya Türkmənlərin vətəni olduğu gerçəyi, Fransadakı Tarix Universiteti tərəfindən qələmə alınan, 1783-cü ildə Fransa Kralına təqdim edilən və kralın razılığı ilə nəşr olunan "Osmanlı Dövləti tarixi" adlı əsərdə bu günkü Ermənistanın XIII əsrdə Türkmənistan (Türkmən Ölkəsi) adı ilə qeyd olunur. Rus hakimiyyətinə girmədən əvvəl, bu bölgədəki demoqrafik paylanma sıx şəkildə Müsəlman Türklərinin lehinə idi. Çuxur Səd bölgəsində, 1590-cı ilin qeydlərinə görə, Revan əyalətində, (İğdır və ətrafı ilə birgə Çuxur Səd bölgəsinin İrəvan, Naxçıvan və Şüregel ellərinin yerləşdiyi sahədə) 120 min adam yaşamaqda idi. 1728-ci ildə isə eyni bölgədə, 183 min adamın yaşadığı qeydlərdən aydın olur. 1590-cı ilə aid olan qeyddə, bu əhalinin, 77,5 % -ni Türklər, 22,5 % -ni ermənilər, 1728-ci ilə aid qeyddə isə bu bölgədə yaşayanların 76,5 % -ni Türklər, 23,5 % -ni isə ermənilərdən ibarət olması öz əksini tapmaqdadır. Revan əyalətinə aid verilən bu iki əhali qeyd məlumatları, Osmanlıların bölgəyə hakim olduğu dövrə aiddir. 1828 -ci ildən 1918-ci ilə qədər Revan və ətrafının demoqrafik quruluşunu dəyişdirmək üçün Ruslar böyük səylər göstərmələrinə baxmayaraq, böyük nisbətdə xristian əksəriyyətini burada tam yerləşdirməni bacara bilməmişlər. 1908-ci ilə aid rus əhali

statistikasına görə İrəvan vilayətinə bağlı, İğdır və ətrafı ilə birgə Sürmeli sancağına bağlı, 234 kənddə ümumi 91.141 əhalinin yaşadığı təsdiq edilmişdir. Bu saymaya görə Sürmeli sancağındakı əhalinin, 68692-si (70,7 % -i) Türk və Müsəlman, 28.449-a qədəri isə erməni əhalidən ibarət idi. Onu da qeyd edək ki, bu saylarda yalnız kişilər nəzərə alınmışdır. Bu saylarda, Sürmeli Sancağının 1908 -ci ilə aid əhali məlumatları, məskunlaşma vahidlərinin etnik strukturları ilə birlikdə verilmişdir. Rus statistikasında belə Türk və digər müsəlman ünsürlərin bölgədə əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyi görülməkdədir. Artıq Birinci Dünya Müharibəsinin başladığı 1914-cü ildə İrəvan və ətrafına köçürülən erməni əhalisini say baxımdan təqribən Türk əhalisi ilə eyni səviyyəyə çatdırmışlar.

Justin Mc Carthy, "Ölüm və Sürgün" adlı əsərində, İrəvan vilayətindəki Türk əhalinin 1914 və 1926-cı ildəki nisbətini müqayisə etmişdir. Bu müqayisəyə görə; 1914-cü ildə Türk əhali 270.000 ikən 1926-cı ildə Türk əhalinin 89 minə düşdüyünü yazaraq aradakı Türk əhali itkisinin proporsional fərqlinin 67% olduğunu təsbit etmişdir. Bu araşdırmada, Türk Milli mübarizəsindən sonra Türk sərhədləri içərisində qalan İğdır və ətrafını xaricdə tutaraq hesablamışdır. Rus hakimiyyətində qalan İrəvan və ətrafı üçün bu nəticələr etibarlıdır. Bölgədəki bu əhali dəyişməsinin ən böyük səbəbi, İngilis Admiralı **Bristolun** tutduğu gündəlikdə qeyd olunan bu sözlərə baxdıqda, problemin səbəbi açıq bir şəkildə ortaya çıxmaqdadır;

"Genaral Dronun yanında (yer almış) xidmət görmüş zabitlərin verdiyi hesabatlardan bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər top atəşinə tutulmuş və sonra işğal edilmişdir. Əgər orada qaçmamış yerli xalqdan (müsəlman) kimsə tapılmışsa bunlar vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Kənd talan edilmişdir. Bütün heyvan sürüləri qəsb edilmiş və sonunda kənd yandırılmışdır. Bu qətlialmlar Müsəlmanları (Türkləri) aradan qaldırmaq məqsədi ilə nizamlı və sistemli şəkildə baş vermişdir"

Bölgənin içindən keçən Araz çayının axış istiqamətinin sağ tərəfində yer alan İğdır və ətrafı, Türk Milli Mücadiləsi (1919-1922) nəticəsində erməni vətəni olmaqdan qurtarılmışdır. Bununla da, Türk torpağı olan Revan və ətrafındakı, Müsəlman Türklər, etnik təmizləmə siyasəti ilə, doxsan iki il (1828-1920) içində Ermənistan halına gətirilmişdir. Buralardan Azərbaycan və Türkiyəyə sürgün olunmuş Müsəlman Türklərinin fəlakətini isə, dünya dövlətləri hələ də görməzlikdən gəlir.

Layihə rəhbəri.	Cəfərov Əlvən Arif oğlu.	İmza: Tarix: 18.10.2013
------------------------	--------------------------	----------------------------